

Tijs Goldschmidt
Boeteboeners
over Zuivel, Zonde en de Hollandse properheid

Deze uitgave
is het literaire hoogte-
punt van Melkkleuren, een
frisse blik op Nederland.
www.melkkleuren.nl

Melkkleuren is een initia-
tief van Aziz Bekkaoui in
samenwerking met de Stich-
ting Henry Hudson 500.
De Stichting Henry Hudson
500 organiseert projecten,
voorstellingen, campagnes en
evenementen in het kader van de
kernwaarden van de Nederlandse
Republiek, Nieuw Amsterdam en New
York: vrijheid, handelsgeest en diversiteit.
www.henryhudson500.com

Melkkleuren is mede mogelijk gemaakt door
Provincie Utrecht, Nederland Bloeit, LTO Noord,
LLTB, ZLTO, Kosmopolis Rotterdam, Blaak 10 Gallery
& Store, Codarts Rotterdam, Theater Zuidplein, Willem
de Kooning Academie.

Wij bedanken verder Patrick Poelmann en Bram den Braber.

Colofon

Naar een idee van Aziz Bekkaoui en Gert Tetteroo

Vormgeving: Rens Dekker

Drukkerwerk: nr58 / total communication

© 2011 Stichting Henry Hudson 500 voor de gezamenlijke uitgave

© 2011 Tijs Goldschmidt voor 'Boeteboeners, over Zuivel, Zonde
en de Hollandse properheid'

De Schrijver

Schrijver en bioloog Tijs Goldschmidt publiceerde in 1994 het veel geprezen en vertaalde boek 'Darwins hofvijver: een drama in het Victoriameer'. Hij ontving voor zijn bundel 'Oversprongen; beschouwingen over natuur en cultuur' (2000) de Jan Hanlo Essayprijs en hield in 2007 de Huizingalezing 'Doen alsof je doet alsof'.

Op de warmste oktoberdag in eeuwen beklom ik voor het eerst in mijn leven de stompe toren van de protestantse kerk van Ransdorp. Al was de lucht wat heilig, je had vanaf het platte dak een wijds uitzicht over het vlakke Waterland en het IJsselmeer. In de diepte lagen de weilanden, begrensd door kaarsrechte sloten. Op een enkel weiland graasden koeien of wat schapen. Hier en daar, half tussen bomen verscholen, een boerderij. Vlak achter de IJsselmeerdijk, de braken, poelen en dieën. Resten van een dijkdoorbraak of een uit de hand gelopen veenontginning in de vroege middeleeuwen. In de verte waren nog net enkele dorpen te onderscheiden: Holysloot, Zunderdorp en Broek in Waterland.

Met enige fantasie zou je een weiland kunnen beschouwen als een kunstmatige open plek in een oerbos. De plek waar ooit het oerrund graag graasde. Die open graasplekken liggen nu geometrisch gerangschikt naast elkaar als platte lapjes grond. Het oerbos is al lang uit Nederland verdwenen, de oerrunderen zijn al vele eeuwen geleden uitgestorven, en hun verre nazaten zijn inmiddels gedomesticeerd tot zwartbonte Fries-Hollandse, Holsteiner, Lakenvelder, blaarkop en vele andere rassen.

Opvallend is de kunstmatigheid van dit polderlandschap. Je voelt dat het bedacht is. Sterker nog, staand op die toren, kijkend naar de kaarsrechte sloten die loodrecht op elkaar staan, bekroop me 'een Mondriaangevoel.' Het was alleen te groen. Hij zelf had deze aanblik, afkerig als hij was van alle bladgroen, waarschijnlijk niet kunnen verdragen.

De Britse historicus Simon Schama analyseerde in zijn inspirende *The Embarrassment of Riches* (Overvloed en onbehagen) uit 1987 de Hollandse identiteit ten tijde van de jonge Republiek. Een belangrijk ingrediënt daarvan was, naar zijn idee, properheid. Die is te vinden in tientallen beschrijvingen van reizigers die Holland bezochten, vooral in de zeventiende- en achttiende eeuw. Of ze nu van Franse, Engelse, Duitse, Italiaanse of Portugese afkomst waren, ze maakten opvallend vaak melding van de ongewone zindelijkheid van de Hollanders, zowel in de particuliere als de openbare ruimte.

Reizigers namen ongetwijfeld af en toe een spectaculaire passage van elkaar over, met het ontstaan van een clichébeeld tot gevolg, maar het is moeilijk voorstelbaar dat ze er helemaal naast zaten. Hollanders van de Republiek maakten graag schoon, en dan vooral de vrouwen. Die Hollandse poetswoede is waarschijnlijk nog altijd niet helemaal verdwenen, hoe vervuild lucht, bodem en water in Nederland tegenwoordig ook zijn.

Onlangs werd het plaatsje Holland (Michigan), waar veel nazaten van geëmigreerde Hollanders wonen, verkozen tot het mooiste stadje van de VS.

Een weggewaaid takje blijft, als we de juryleden mogen geloven, op een boerenerf in het hedendaagse Amerikaanse Holland nooit lang liggen. De Hollandse properheid lijkt perfect te zijn gefossiliseerd. De plaatselijke uitdrukking *It ain't much if it ain't Dutch* schijnt er zelfs naar te verwijzen.

Jaren geleden biechte een mannelijke collega en erkend Schama-fan uit Boston me op dat hij vanwege zijn aanstaand bezoek aan Amsterdam op het internet enkele toeristische attracties had proberen te vinden. Zo was hij na aanbevelingen om het Van Gogh Museum te bezichtigen en een rondvaart door de grachten te maken om half twee 's nachts gestuit op de webcam van een Amsterdamse stripteaseclub. Hij logde in en zag, in plaats van wulps dansende, schaars geklede vrouwen, twee toberig ogende meiden in werkkleding op hun knieën kruipen. Ze dweilden het podium, terwijl achter hen een grijnzende man op een bezem leunde. Schama heeft gelijk, ging het een fractie van een seconde door hem heen. Totdat hij beseftte dat er tussen Boston en Amsterdam een tijdsverschil bestaat van zes uur. De laatste voorstelling was al uren afgelopen.

Al heeft op de Amsterdamse Wallen het boenen en schrobben de klassieke striptease zeker niet vervangen, er zijn legio aanwijzingen dat properheid diep is geworteld in de cultuur, zelfs in de Nederlandse taal. Terwijl in het Engels de betekenissen van *clean* en *beautiful* verschillend zijn, overlapt in het Nederlands de betekenis van *schoon(heid)* en *mooi*. In Holland wordt iets pas echt mooi als het ook schoon is.

Er wordt nogal eens beweerd dat de Hollandse hang naar helderheid ook heeft doorgewerkt in de beeldende kunst en vormgeving. In de kerkinterieurs van Saenredam bijvoorbeeld, die vermoedelijk schoner zijn dan een echte kerk ooit is geweest, of in de abstracte schilderijen van Piet Mondriaan. Helderder dan een abstracte Mondriaan kan een schilderij haast niet zijn. Mondriaan maakte, tijdens zijn radicale zoektocht naar de perfecte balans, 'universele harmonie' of 'verborgen natuurwetten' schoon op een symbolische manier. Hij verklaarde het afbeelden van objecten, dieren of mensen taboe. Ook de weergave van de driedimensionale ruimte moest sneuvelen, en het gebruik van de diagonaal was niet langer toegestaan. Mengkleuren, het grasgroen van de Hollandse weilanden inclusief, gebruikte hij ten slotte helemaal niet meer. Alleen primaire kleuren, zwart en wit en enkele grijstinten waren voor hem nog koosjer. Wat Mondriaan deed zou je kunnen op vatten als een metaforische schoonmaakactie, een persoonlijk reinheidsritueel, in zijn streven zichtbaar te maken wat anders, naar zijn idee, verborgen zou blijven. De manier waarop Spinoza abstract dacht, inspireerde Mondriaan bij het maken van abstracte kunst. Vermoedelijk is hij door het werk van Spinoza, nazaat van een Portugese immigrant, zelfs sterker beïnvloed dan door de geometrische schoonheid van het Hollandse landschap, al is die, op een complexe manier, waarschijnlijk ook van belang geweest. De oorsprong van Hollandse properheid is wel in verband gebracht met

het vele water en het vochtige klimaat, die regelmatig schoonmaken noodzakelijk maakten. Rotting, schimmels en ziektekiemen waren nooit ver weg. William Temple, Engels diplomaat in Den Haag, die de Hollandse polders in de jaren zestig van de zeventiende eeuw bezocht, schreef in zijn notities over de Verenigde Nederlandse Provincies:

Er is in Noord-Holland een grote proef genomen met betrekking tot de mogelijkheid van het droogleggen van deze grote meren, doordat in de laatste veertig jaar een meer van twee landmijlen breed tot land is gemaakt; daardoor is een deel van het land dat de Beemster heet nu de vruchtbaarste grond van de provincie; het is volkomen vlak en wordt doorsneden door kanalen, en de wegen erdoor zijn onderscheiden door rijen bomen, waardoor het het mooiste zomerlandschap is van enig soortgelijk land dat ik ooit heb gezien.

Temple meende zelfs dat zonder de gewoonte goed schoon te maken het land nooit zo dichtbevolkt had kunnen zijn omdat er dan voortdurend epidemieën van besmettelijke ziekten zouden uitbreken.

‘God created the universe, but the Dutch created Holland,’ is door buitenlanders vaak beweerd. Helemaal waar is dat niet, want als de Hollanders hun land al zelf hebben gemaakt gebeurde dat pas nadat ze het eerst door ontvening onder water hadden laten lopen, een dertiende-eeuwse milieuramp. Wel maken Nederlanders nog altijd de indruk volledige controle te wensen en ook te hebben afgedwongen over de omgeving. Dat blijkt onder meer uit de geometrische orde in het kunstmatige landschap en de vergaande beheersing van de waterhuishouding. In Nederland zijn ingenieurs in staat de stroomrichting van een langzaam stromende rivier als de Amstel om te draaien. Triomf van de vaardig rekenende en droogmalende ratio, maar zeker ook van intensieve samenwerking.

In veel opzichten lijkt in deze weinig hiërarchisch georganiseerde samenleving van gedwongen samenwerkers, alles, maar dan ook werkelijk alles, tot in de kleinste details gereguleerd te zijn. Als er iets is waar ‘een Hollander’ niet tegen kan, is het onvoorspelbaarheid en gebrek aan structuur. De Nepalese antropoloog Rajendra Pradhan, die Nederland in de jaren tachtig van de vorige eeuw bezocht, was ervan overtuigd dat Nederlanders het juist daarom zo vaak over het weer hebben. Natuurlijk biedt een praatje over het weer de mogelijkheid om even contact te maken over een onderwerp dat iedereen aangaat, terwijl intussen een te intieme conversatie of juist een pijnlijke stilte worden vermeden, maar er is meer aan de hand. Hollanders kunnen het volgens hem niet uitstaan dat ze het weer nog altijd niet onder controle hebben. Kon je het weer maar inpolderen, of als een rund domesticeren. Gedomesticeerd weer boven tamme koeien die grazen op grasgroene weilanden, getemde zee.

Hollandse boer straalt al bij het idee alleen. Alles onder controle, ideaal.

Helaas voor hem is hier geen sprake van en gaat het weer, inclusief klimaatverandering, zijn eigen gang.

Het is niet toevallig dat alleen Zwitserland nogal eens genoemd wordt als een land waar de greep op chaos net zo ver gaat als in Nederland. In sommige delen van het land bestaan oude, uiterst ingenieuze irrigatiesystemen. Ook het functioneren van deze *Bisse* in Wallis vergt intensieve samenwerking van de betrokken boeren. Alleen dan zullen hun weilanden en wijngaarden voldoende bevoeid worden. Al ligt dit land, anders dan Holland, ver boven de zeespiegel, ook hier is sprake van sterke controle over de waterhuishouding. Zwitsers houden, net als Hollanders, van orde.

Mogelijk heeft de overeenkomst ook te maken met de invloed van Calvijn, een Fransman die in Zwitserland carrière maakte. Want volgens Schama was de Hollandse properheid meer dan een adequate respons op een klamme omgeving. Minstens even belangrijk zou de calvinistische mentaliteit zijn geweest die tijdens de Reformatie en de Opstand als een geestesvirus van de ene op de andere Nederlander oversprong. Allereerst was De Beeldenstorm zelf een cultuur vernietigende 'schoonmaakactie' geweest, gericht tegen de Spaans-katholieke onderdrukkers. Beelden en reliëfs werden vernietigd, verbrand, of als vuil afgevoerd, muurschilderingen werden genadeloos bewerkt met de witkwas. Godvrezendheid, zondebesef, nijverheid en soberheid, om enkele bestanddelen van de calvinistische mentaliteit te noemen, zouden de hang naar properheid in de hand hebben gewerkt. Door angstvallig de eigen omgeving schoon te houden, werd het verbond dat Nederlandse calvinisten met God meenden te onderhouden, bestendigd. Een herboren Israëliet, want zo beschouwden zij zichzelf, hield graag zijn 'eigen stoepje schoon'.

Stof en vuil verwijderen was volgens Schama dus zeker niet alleen praktische noodzaak, maar behelsde ook een symbolische strijd. Zondige gedachten dienden met straffe regelmaat uit het eigen hoofd te worden gepompt als water uit de polder. De Hollandse huisvrouw en haar dienstannex melkmeiden zouden boenend en poetsend hun lustgevoelens, onmatige verlangens en onvrede met hun lot hebben beteugeld. Schoonmaken stond ook voor het reinigen van de geest.

Alom bekend vanwege de uitgesproken zindelijkheid van zijn bewoners was Broek in Waterland, gebouwd op drassig land aan een binnenwatertje. Er stonden fris geschilderde houten huizen die brandschoon werden gehouden, net als de erven, aangeharkte tuinen en wegen waaraan zij lagen. Voor reizigers die Holland vanaf het midden van de achttiende eeuw tot het einde van de negentiende eeuw bezochten, was een bezoek aan Broek bijna een verplicht nummer. Het moet vermakelijk zijn geweest om roodaangelopen Hollandse huisvrouwen en melkmeiden boeteboenend en dwangdweilend in trance te zien raken in dit tempelcomplex van de zindelijkheid. In het Broekse 'theater van de schuld' werden aan de lopende band gratis voorstellingen gegeven.

In een interessant boekje dat in de jaren zeventig door schoonmaakbedrijf Lavold –in welk ander land vind je zoiets?– als brochure werd verspreid, gaven enkele onderzoekers van de Universiteit van Amsterdam inzichtgevend commentaar en illustratieve voorbeelden. Een van hen citeerde de Portugese journalist Ramalho Ortigao, die Broek in 1883 bezocht:

Broek in Waterland is op zindelijkheidsgebied, om zo te zeggen, een geconcentreerd vleesextract getrokken uit het rund dat Holland heet. De nationale deugd der properheid wordt hier tot een etnologische epidemie, een idee-fixe, een algemene waanzin. De mensen zijn van de boenduivel bezeten. Het zijn de epileptici van de bezem, de convulsio-naires van de borstel. Zij lijden aan een schoonmaakwoede die aan het delirium grenst.

Al zullen de verhalen van de reizigers af en toe overdreven zijn en werd er zeker vuil gedumpt in grachten en kanalen, toch moeten Broek en veel andere Hollandse dorpen en steden er relatief schoon hebben uitgezien. Het vee mocht in Broek zelfs niet door de straten lopen omdat die dan met modder en koeienvlaaien bevuild zouden kunnen worden. Heel anders dan in India waar koeien nergens worden geweigerd. De bewoners van Broek waren bepaald geen Haviks uit Malnad in de staat Mysore, voor wie een koe de behuizing van duizend goden vertegenwoordigt, zoals Mary Douglas beschreef in haar klassieke werk *Purity and Danger* (Reinheid en gevaar). Bij deze Haviks werd vuil gewoonlijk verwijderd met water, maar was er sprake van ernstige verontreiniging, dan gebruikten ze water met koeienmest. Godenvlaai was weliswaar onrein, maar altijd nog reiner dan mensenvuil, zelfs als het van brahmanen kwam. Anders dan in India waren de zwartbonte Fries-Hollandse koeien geen heilige dieren, maar herkauwende slaven waarvan de huisvrouwen en hun melkmeiden, na bewerking, wel een ander excreet gebruikten: karnemelk. Daarmee werden tijdens de reinigingsrituelen de lakens gebleekt –te zien op het schilderij *Gezicht op Haarlem met bleekvelden* van Jacob van Ruisdael– of de witte tegels van vloer of plaveisel geschrobd om ze nog witter te maken.

Je kunt je afvragen of deze gesublimeerde zindelijkheidsmanie wel de efficiëntste manier was om een zondig hoofd of *dirty mind* te transformeren tot een schone vrouw. Waarom waste een schuldbewuste huisvrouw of melkmeid niet zichzelf in plaats van de keuken en het keukengerei grondig schoon te maken, de vloer te boenen, of dwangmatig grasjes tussen de stoeptegels uit te trekken? Of deed ze dat wel degelijk en waste ze regelmatig haar lichaam en handen? Properheid in het huishouden betekende, volgens kenners, niet automatisch dat er net zo veel aandacht was voor persoonlijke hygiëne, maar kan het niet zo zijn dat die voor het reizend publiek minder in het oog sprong? Stevige boerenmeiden die in een teil vol melk hun zonden weekten, zoals Whoopi Goldberg in een bad

vol melk lag op de beroemde foto van Annie Leibovitz.

In de Hollandse huizen bevond zich niet zelden een pronkkamer waar de mooie spullen stonden. Die was nog schoner dan schoon, er kwamen zelden mensen. Een quasi-heiligdom dat door de vrouw des huizes en haar meiden bezig werd bewaakt. Want behalve het verwijderen van vuil, is schoonmaken ook terrein afbakenen, toe-eigenen, domineren. Er is sprake van een complex stelsel van symbolische handelingen dat veel meer behelst dan het praktisch reinigen van een omgeving in hygiënische zin. Vuil werd door Douglas raak getypeerd als *matter out of place*. Wie schoonmaakt scheidt vreemd en eigen, vuil en schoon, buiten en binnen, zoals een orthodoxe jodin vlees en melk.

De intimiderende strijd tegen het vuil. Welke sloddervos van het mannelijk geslacht is daarmee nooit geconfronteerd? Er is een ruzie die niet perse over rommel gaat, en plotseling geeft de schone, ordelijke vrouw met wie je een woning deelt het op. Basta. Ze zwijgt en begint op te ruimen. Haar woede wordt verplaatst van jouzelf op je vuil en het spoor van rondslingerende voorwerpen dat je achterliet. *Jouw* kranten worden bij elkaar gegraaid en komen op nette stapels te liggen. *Jouw* schoenen worden temperamentvol in een hoek gesmakt. *Jouw* lege wijnflessen worden in een plastic zak bij de voordeur gezet. En op het moment dat je –te laat, te laat– vraagt of je kan helpen, gaat de stofzuiger aan. Stofzuigen betekent, behalve vuil verwijderen, ook het verjagen van boze geesten, lucht zuiveren, de sfeer van onmin opklaren. *Haar* poetsgedrag uit het repertoire van de ‘nestverzorging’ is op het eerste gezicht irrelevant in de context van het ruziemaken, maar uiteindelijk functioneel. Ze reinigt de atmosfeer, temt de chaos en verovert *haar* terrein terug, zoals de Hollanders overstromd land op de zee.

In het zeventiende- en achttiende-eeuwse Holland werden niet alleen de huizen goed schoon gehouden, ook waren volgens sommige reizigers de koeienstallen schoner dan woonhuizen in veel andere Europese landen. En bovendien werden de koeien regelmatig afgesponsd. Soms werden hun staarten zelfs gecoupeerd omdat dat hygiënischer zou zijn.

De depressieve James Boswell, die in de jaren zestig van de achttiende eeuw in Utrecht studeerde, ontving daar niet alleen opbeurende brieven van zijn vriend Samuel Johnson, maar ook van zijn vader, Lord Auchinleck. In een ervan spoorde hij Boswell aan om goed op te letten hoe de Hollanders met hun vee omgaan:

Ik zou willen weten hoe ze hun koeien zo schoon houden, want dat staat me niet helder meer voor de geest. Ze hadden iets bedacht om te zorgen dat de dieren zich niet bevuilden met hun mest en een manier om ze te drenken in een trog, dunkt me. Schrijf me daaromtrent en vermeld de maten, zodat hier iemand dezelfde dingen kan maken.

De kwestie interesseerde niet alleen deze Schot, maar ook de econoom Adam Smith die zich zorgen schijnt te hebben gemaakt over de achterlijkheid van de Schotse zuivelindustrie. Als de hygiënische behandeling van melk en zuivelproducten kon worden verbeterd, zag hij gunstige economische perspectieven. Het is verbazingwekkend, maar je krijgt af en toe de indruk dat Europa gonsde van gedachten over melk, boter en kaas, waarbij de lucratieve Hollandse zuivel-industrie nauwlettend in de gaten werd gehouden.

In 1794 vertelde de Engelse schrijfster Anne Radcliffe over een tocht naar Rotterdam:

On the way we passed now and then a waggon filled with large brass jugs bright as new gold. In these vessels, which have short narrow necks, covered with a wooded stopper, milk is brought from the fields throughout Holland. It is always carried to the towns in light waggons, or carts, drawn frequently by horses as sleek and well conditioned as those in our best coaches.

Melk die vanaf de boerenerven door Holland werd vervoerd in blinkend schoon gepoetste koperen melkbussen op ranke karren, die door paarden in perfecte conditie werden getrokken. Het maakte kennelijk indruk op Radcliffe die in deze beschrijving melk en properheid liet samenkomen.

In diezelfde tijd merkte een Duitse hoogleraar diergeneeskunde die Holland bezocht op dat schone koeienstallen van groot belang waren voor het welslagen van de boter- en kaasproductie. Dat de kwaliteit van de Hollandse boter zo veel beter was dan de Duitse schreef hij toe aan de hygiënische manier waarop die werd geproduceerd. Al vanaf de middeleeuwen werd er op grote schaal boter en kaas van hoge kwaliteit geëxporteerd.

De veeteelt bloeide, het aantal huishoudens met koeien was exceptioneel groot. Het percentage lag veel hoger dan in andere Europese landen, tot wel vijftig procent. Holland was vergeven van de kleinschalig werkende veehouders, of keuterboertjes. Het ligt voor de hand dat boerinnen, melkmeiden en boeren met hygiënische gewoonten niet alleen huis en erf, maar in één moeite door ook vee en stallen schoonhielden. Maar wat kwam eerst, de wekelijkse schoonmaakbeurten van huis en erf, of de schone handen en de gewoonte om uier en spenen te wassen voor het melken, en oog voor hygiëne tijdens de bereiding van boter en kaas?

PAULUS POTTER
'Vrouw die een emmer schoonmaakt'
Ashmolean Museum, Oxford

Het is lastig te achterhalen wat van de Hollandse properheid primaire oorzaak is en wat gevolg. Toen ik onlangs naar Broek afreisde om te kijken of er nog altijd poetsperformances plaatsvinden, bekwam me al snel het ongemakkelijke gevoel voyeur te zijn. Na een uur te hebben gewandeld door het inderdaad proper ogende dorp, had zich niet één melkmeid laten zien. Laat staan dat ik er eentje, stoep- en straattegels boenend, een toestand van *flow* had zien bereiken. In plaats daarvan werd ik aangestaard door enkele bête tuinkabouters.

Zeventiende- en achttiende-eeuwse tekeningen en schilderijen met scènes uit het boerenleven zijn druk bevolkt met stieren, koeien en melkmeiden. Voeg vooral een melkmeid toe aan het beeld, was in 1604 het advies geweest van Carel van Mander aan kunstenaars die zich met het boerenleven bezighielden:

Hier latet Boersch Meyskens handen ontstijven De Melk-fonteynkens langs de groene kusten. (Laat hier boerenmeisjeshanden de melkfonteyntjes ontspannen langs de groene oevers).

Alleen al in het werk van Paulus Potter duikt de ene na de andere melkmeid op. Vaak zit ze half verscholen achter een koe. Het gezicht aan het oog onttrokken, is ze geconcentreerd aan het werk. De melk spuit uit de spenen die ze met haar handen omvat in een emmer die ze tussen haar gespreide benen geklemd houdt. Op een wat anekdotisch schilderij van Potter, *De melkmeid* uit 1648, zit ze vol in het zicht van de beschouwer, terwijl ze een koe aan het melken is. Ze richt een speen waaruit een straal melk spuit jenerig op een geknielde jongen, mogelijk een aanbidder, die haar te dicht genaderd is. Geestig, maar hoe hygiënisch ging ze te werk? Waren haar handen schoon, zodat ze geen uierziekten overdroeg van de ene op de andere koe? Had ze uier en spenen gewassen voordat ze met melken begon? Daarover valt weinig zinnigs te zeggen. Schilderijen worden niet gemaakt om er eeuwen later dat soort praktische informatie aan te ontleen. *Het melkmeisje* van Vermeer al helemaal niet. Dat is uit verliefdheid geschilderd. De melkkan is bijna uitgeschonken, de melkstraal dun. Nog heel even en ze zal, eindelijk, weer op kijken naar de schilder.

Toch valt er een enkele keer iets over die praktische hygiëne te achterhalen. Op een krijttekening van Potter bijvoorbeeld, die zich tegenwoordig bevindt in het Ashmolean Museum in Oxford. Daarop is onder meer een koe afgebeeld met haar spiegelbeeld, maar ook een melkmeid met het hare. Ze zit gehurkt aan de waterkant en maakt een emmer, zo te zien grondig, schoon.

Zondebesef of zuivel, calvinisme of praktische hygiëne? Wat was haar drijfveer? Een restje zure melk zou een hele emmer verse melk, en ook de boter die daaruit eventueel wordt bereid, kunnen bederven. Je hoeft niet te weten wat een verkeerde bacterie, gist, of schimmel is om op empiri-

sche gronden te ervaren dat schoonmaken zin heeft. Niet alleen tijdens het melken was hygiëne van groot belang, ook bij het maken van kaas, en vooral boter die snel ranzig wordt als er niet hygiënisch is gewerkt en de boter niet koel wordt bewaard. Dat gold in de eerste plaats voor de huishoudens met maar enkele koeien. Daar moest dagenlang melk worden gespaard voordat het de moeite was om boter te gaan maken. Al halverwege de zeventiende eeuw werden karnvaten, houten spatels, troggen en mallen voor gebruik goed schoongemaakt en in de buurt van vuur gehouden, of zelfs erin. Iets dat aardig in de buurt komt van sterilisatie werd al toegepast lang voordat precies begrepen werd hoe het werkte.

Dat het ongeveer zo gegaan moet zijn, werd uitgebreid beschreven door de Utrechtse economisch-historici Bas Bavel en Oscar Gelderblom. Ze opperden enkele jaren geleden in een origineel en met cijfermateriaal sterk onderbouwd artikel dat de stringente eisen die de zuivelproductie aan de hygiëne stelt de oorsprong van de Hollandse properheid afdoend verklaart. Daarmee zou volgens hen de visie van Schama achterhaald zijn. Hij had weliswaar goed gezien dat de zindelijksheidsmanie wijd verbreid was onder brede lagen van de bevolking in de jonge Republiek, zowel in dorpen als steden, maar hij zou te veel calvinistische symboliek hebben gezocht achter dat bezeten boenen. Ook had Schama het hygiënische en razendsnelle boterkarnen dat de Hollandse melkmeiden zo virtuosos beheersten in de eerste plaats geïnterpreteerd als een metafoor voor de zuivering van de ziel. Dat deed hij in navolging van onder anderen Joost van de Vondel die in zijn toneelstuk *Leeuwendalers* de regel schreef:

En karnen, past een hart zoo rein, als melck en room.

Volgens de Utrechtse historici kan die metafoor beter letterlijk worden genomen. Want als de Hollandse properheid zijn oorsprong vond in een om zich heen grijpende calvinistische mentaliteit, zoals Schama meende, dan zou het fenomeen strikt genomen niet ouder kunnen zijn dan het calvinisme zelf. En daar klopt iets niet, want melkveehouderij, boter- en kaasproductie werden in de Lage Landen al in de loop van de veertiende eeuw belangrijk, lang voordat de Reformatie aanving. Zuivelproductie was al eeuwen voordat de eerste Hollander op calvinistisch niveau onder zijn zonden had kunnen lijden van groot commercieel belang geweest.

In het literair debuut *Op klompen* uit 1920 van André Baillon waarin het dagelijks leven van keuterboertjes wordt beschreven, staat de volgende passage:

Misschien kunt ge mij toch een glas melk geven? Haar hoofd schudt: neen, neen, maar uit haar mond komt: –Ja, dat kan wel.

Ze sloft naar de kast om een kom en dat is niet ver. Om de melk te krijgen knielt ze neer voor haar tafel, verschuift een stoel, neemt twee manden

weg, grabbelt daar tussen zakken waar ze, de hemel weet waarom, haar melkkan verstopt houdt.

Als ze mij de kom reiken wil, trekt ze die terug want er drijft een vlieg in. Ze haalt die er met haar vinger uit. Ik had liever de vlieg dan de vinger.

Dat is hygiënischer, moet de melkdrinker hebben gedacht.

Waar speelt dit verhaal zich af? In De Belgische Kempen, waar hygiëne in de vroeg twintigste eeuw kennelijk te wensen overliet. Het zou me niet verbazen als Bavel en Gelderblom menen te hebben aangetoond dat in Holland zelfs zo'n literaire vlieg niet met een vieze vinger, maar met een schoon lepeltje uit de melk zou zijn gevist. Ik heb daar mijn twijfels over, maar om de onderbouwing van hun hypothese kun je niet zomaar heen. Dat er in de Lage Landen al in de Middeleeuwen relatief veel keuterboertjes waren, die bovendien hygiënischer te werk gingen dan in veel andere Europese landen, zou de bloei van de Hollandse zuivelproductie kunnen verklaren, maar betekent dat ook dat Schama het helemaal mis had? Ik denk het niet.

De joodse regel om zich voor het eten te wassen heeft de joden mogelijk enige immuniteit bezorgd tijdens epidemieën. 'Maar,' waarschuwde Mary Douglas: 'dat rituele handelingen vaak aanwijsbaar nuttige neveneffecten hebben, betekent niet dat die als afdoende verklaring voor het rituele voorschrift kunnen worden beschouwd.' De gedachte dat paling 'onrein' is, kan gunstige effecten hebben gehad op de gezondheid van hen die het voedselverbod respecteerden, want palingen leven in mogelijk verontreinigde modder. Maar de oorsprong van het verbod is, volgens Douglas, dat paling niet te plaatsen was, een dier dat buiten de conventionele bijbelse categorieën viel. Paling leeft in het water als een vis, maar mist schubben en vinnen. En hoe zit het met varkens die zich, zoals bekend, niet al te hygiënisch gedragen? Het had vast gunstige effecten op de gezondheid ze niet te eten, maar is dat de verklaring voor het bestaan van het taboe voor moslims en joden? Zouden varkens wel koosjer zijn geweest als ze, na eeuwenlange selectie op melkgift, gul melk zouden geven? Als biggetjes, net als kalveren, af en toe wat stremsel braakten na het drinken, zodat een oplettende boer of boerin op het idee had kunnen komen daarvan gebruik te maken om van de melk varkenskaasjes te maken? Het voorbeeld is nogal hypothetisch, want hoe kom je als varken aan vier spenen en vier magen? Hoe word je van omnivoor vegetarisch als een koe?

Het lijkt nogal voorbarig om de visie van Schama volledig overboord te zetten, al kan de calvinistische mentaliteit dan geen primaire oorsprong zijn van de Hollandse properheid. Het zou onterecht zijn de rituele kant van het reinigen te bagatelliseren. Medisch effectieve hygiëne is belangrijk, dat wist rabbijn en arts Maimonides al in de twaalfde eeuw, maar

de symbolische effecten van schoonmaken blijven dat tegelijkertijd ook. Ik wil graag aannemen dat een animistische-, katholieke- of ongelovige melkmeid hygiënisch te werk kan gaan, maar dat stelt weinig voor vergeleken bij een calvinistische melkmeid. Dat is net een opgevoerde brommer als haar poetsdoek eenmaal op volle toeren draait.

In 1992 was dit nog te zien tijdens een performance die de beeldend kunstenaar Job Koelewijn had georganiseerd. Hij liet, bij wijze van calvinistisch reinigingsritueel, Rietvelds glazen tentoonstellingspaviljoen blinkend schoon poetsen door zijn moeder en drie tantes. Ze waren in vol traditioneel ornaat: de klederdracht van hun dorp van herkomst, Spakenburg. Onverdacht Nederlandse *Bible Belt*. Toen ik hier foto's van zag op de website van museum De Pont, schoot het, net als die collega uit Boston van de webcam indertijd overkwam, in een flits door me heen: zie je wel, Schama heeft gelijk.

Literatuur

Bas van Bavel en Oscar Gelderblom,
The Economic Origins of Cleanliness in the Dutch Golden Age,
(Past and Present), 205 (2009) 41-69

Gosewijn van Beek et al.,
Schoon en cultuur. Amsterdam 1996 (uitgave schoonmaakbedrijf Lavold)

James Boswell, *Boswell en Holland*.
Vertaling, bewerking en inleiding door Jan Pieter van der Sterre.
Amsterdam 2000

Mary Douglas, *Purity and Danger: An analysis of the concepts of pollution and taboo*. London 1966 (vertaald als *Reinheid en gevaar*. Utrecht 1976)

H.L.C. Jaffé, *Over utopie en werkelijkheid in de beeldende kunst*.
Verzamelde opstellen van H.L.C. Jaffé (1915-1984). Red. A.W. Reinink et al.
Amsterdam 1986

Els Kloek, *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw*. Amsterdam 2009

Ann Radcliffe, *A Journey Through Holland Made in the Summer of 1794*.
Red. G.H. Bachrach. Leiden 1998

Simon Schama, *The Embarrassment of Riches: An interpretation of Dutch culture in the Golden Age*. London 1987 (vertaald als *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*. Amsterdam 1988)

Bert Theunissen, *De koe*.
Het verhaal van het Nederlandse melkvee 1900-2000.
Amsterdam 2010

Amy Walsh et al., *Paulus Potter. Schilderijen, tekeningen en etsen*.
Den Haag/Zwolle 1995

